

Religious Themes in Nasir Khusraw's Odes and Their Correspondence with Seljuk Inscriptions and Calligraphy

Elham Rezaian Varmazyar ¹, Majid Azizi ^{*2}, Mohammadreza Ghari ³

¹ PhD student in Persian language and literature, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran, elhamrezaiyann@pnu.ac.ir

^{*2} (Corresponding author) Assistant Professor of Persian Language and Literature, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran, majid.azizi1349@gmail.com

³ Associate Professor Department of Persian language and literature, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran, mr-ghari@iau-arak.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 210 to 225

Submission Date: 2023/05/12

Review Date: 2023/07/02

Acceptance Date: 2023/09/04

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Nasir Khusraw,
Odes,
Imagery,
Religious Elements,
Seljuk Inscriptions

Cite this article

Rezaian Varmazyar, E. , Azizi, M. and Ghari, ,. (2024). Religious Themes in Nasir Khusraw's Odes and Their Correspondence with Seljuk Inscriptions and Calligraphy. *Islamic Art Studies*, 21(56), 210-225.

[dorl.net/dor/20.1001.1.](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.402003.2220)

***** ***/

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.402003.2220](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.402003.2220)

ABSTRACT

Literature, particularly poetry, has always served as a medium for expressing ideological, emotional, and religious sentiments, as well as social aspirations. Poets who intended to propagate or convey their beliefs to others have made extensive use of poetry. Nasir Khusraw, a poet from the fifth century AH, committed to Islam and the Ismaili sect, utilized his poetry after his spiritual transformation to promote his faith and beliefs. His odes are didactic poems that, while expressing heartfelt emotions, touch upon specific religious elements and sectarian beliefs. In most of his poems, Nasir Khusraw employs imaginative imagery to discuss Islam, Shiism, religious dignitaries, and the principles and branches of religion. This study examines these images using the first thirty odes from his divan as its statistical sample. The result shows that Nasir Khusraw predominantly used similes, characteristic of the Khorasani style, to express his emotions, with religious elements often serving as the compared elements. The religious elements in these odes include the Quran and religion, Shiism and Ismailism, rejection of fate and destiny, avoidance of materialism, and the superiority of the soul over the body. These themes are also extensively used in the inscriptions and calligraphy of the Seljuk period.

Research Objectives:

1. To investigate Nasir Khusraw's use of religious elements in his imagery.
2. To examine religious themes in Seljuk inscriptions and calligraphy.

Research Questions:

1. How did Nasir Khusraw use religious elements in his imagery?
2. What role do religious themes play in Seljuk inscriptions and calligraphy?

** This article is taken from the doctoral thesis/dissertation of "Elham Rezaian Varmazyar" entitled "Title of the thesis/dissertation", which was submitted under the guidance of Dr. "Majid Azizi" and the advice of Dr. "Mohammad Reza Qari" at the Islamic Azad University, Arak Branch.

Introduction

Nasir Khusraw, a poet of the fifth century AH, is among the notable figures in Persian literature known for his works in both poetry and prose. One of the reasons for his fame is the role of religious themes and ideas in his poetry. He has written prose works that are educational in nature to promote the Ismaili sect and has also incorporated many of its ideas into his poetry. Therefore, all his works fall within the realm of educational literature. From an aesthetic perspective, his poetry is also noteworthy, as his odes are filled with beautiful natural imagery created through the use of rhetorical devices.

This research aims to understand the function of religious elements in the imagery of Nasir Khusraw's odes. Using a descriptive-analytical method, it examines thirty of his odes to answer the question of how religious elements function in his poetic images and what role they play in the aesthetics of his poetry. Additionally, it explores the role of social themes in the calligraphy and inscriptions of the Seljuk period. Other subsidiary questions include: Which image-forming devices play a greater role in incorporating religious components? How does Nasir Khusraw establish a relationship between religious elements and poetic imagery?

Several articles have been written about the religious terminology in Nasir Khusraw's poetry. For instance, Taheri Mobarakeh and Rafatnia (2007) in their article "Ismaili Terms in Nasir Khusraw's Works" statistically examined the ranks of invitation and related terms in his poetry. However, this article lacks aesthetic analysis and only explains terms and quotes poems without a final conclusion. Another researcher (2011) in the article "Some Philosophical Terms in Nasir Khusraw's Poetry" examined philosophical terms including logic and theology in his poetry. Safari (2017) conducted a comparative study of religious teachings in the poetry of Abi al-Atahiya and Nasir Khusraw. Given these and many other articles, the present research is novel and does not overlap with previous studies.

Poetry provides a space for presenting beautiful and emotive images, and engaging the audience without emotion and imagination is impossible. Nasir Khusraw is a renowned poet whose works are of interest to literary scholars. Given that religious terms are extensively used in his poetry; it is necessary to investigate how a poet with religious concerns can achieve his religious goals while maintaining the aesthetic elements of poetry. This study is conducted using a descriptive-analytical method with a statistical sample of thirty odes.

Conclusion

Nasir Khusraw, as one of the religious propagators who accepted and believed in the Ismaili theological sect, endeavored to promote the beliefs of this sect throughout his life. Various sects that emerged after Islam were all influenced by the Quran and Hadith, and the strong faith of their adherents in religion, the Quran, and the Prophet is undeniable. Among these sects, the zealots, including Nasir Khusraw, did not recognize any truth other than their own and considered their thoughts to be correct and in line with religion. His zeal for Islam and the Ismaili branch of Shiism led him to incorporate numerous religious and theological elements into his writings and poetry.

In this study, the first thirty odes of Nasir Khusraw were examined from the perspective of imagery in the religious era, and it was concluded that he often used simile, metaphor, and allegory to express his thoughts more simply. He also utilized imaginative imagery and poetic elements to convey his religious ideas. His poetry did not employ many rhetorical devices because his goal was education and moral guidance. He used these literary devices under the influence of everyday language and his own thoughts, drawing from the language of the Quran and Hadith, as well as religious allegories. The examination of calligraphy and inscriptions from the Seljuk period also indicates the significant role of religious themes in these works.

References

- Ahmadreza Biabani and Yahya Talebian. "An Analysis of Orientational Metaphor and Conceptual Framework in Shamlu's Poetry." *Literary Criticism Research Journal*, Vol. 1, No. 1, pp. 99-126 [In Persian].
- Ali Dashti. *A Portrait of Nasir Khusraw*. Edited by Mehdi Mahoozi, Tehran: Javidan [In Persian].
- Ali-Asghar Halabi. *History of Philosophy in Iran and the Islamic World*. Tehran: Asatir [In Persian].
- Balkis Roshan and Leila Ardabili. *An Introduction to Cognitive Semantics*. Tehran: Elm [In Persian].
- Behrouz Sarvati. *Expression in Persian Poetry*. Tehran: Sooreh Mehr [In Persian].
- Cyrus Shamisa. *Stylistics of Poetry*. Tehran: Ferdows [In Persian].
- Edward Browne. *A History of Persian Literature*. Tehran: Pocket Books Company [In Persian].

Ibn Qutaybah, Abdullah ibn Muslim. 'Uyun al-Akhbar. Cairo: Dar al-Kutub wa al-Watha'iq.

Mahdi Mohaqqueq. "Some Philosophical Terms in Nasir Khusraw's Poetry." Persian Language and Literature Research Journal, No. 9, pp. 1-16 [In Persian].

Mahdi Safari. "Comparative Study of Religious Teachings in the Poetry of Abi al-Atahiya and Nasir Khusraw." Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Sanandaj Branch, No. 31, pp. 10-22 [In Persian].

Mohammad Taheri Mobarakeh and Ali Rafatnia. "Ismaili Terms in Nasir Khusraw's Works." Persian Literature Quarterly, Mashhad Islamic Azad University, Nos. 15-16, pp. 213-243 [In Persian].

Mohammad-Hadi Ma'rifat. Al-Tafsir wa al-Mufasssirun fi Thawb al-Qashib. Mashhad: Al-Jami'ah al-Radhawiyyah [In Persian].

Mohammad-Hossein Dhahabi. Al-Tafsir wa al-Mufasssirun. Beirut: Dar Ihya' al-Turath.

Mohammad-Ali Sabuni. Al-Tibyan fi 'Ulum al-Qur'an. Beirut: 'Alam al-Kutub.

Nasir Khusraw Qubadiyani. Divan of Nasir Khusraw. Tehran: Negah [In Persian].

Salmiyah. Five Ismaili Treatises, Syria: N/A.

Taqi Pournamdarian. Journey in the Mist (A Factor in Ahmad Shamlu's Poetry). Tehran: Zemestan [In Persian].

Zabihullah Safa. A History of Persian Literature, 10th ed., Tehran: Ferdows [In Persian].

Zahra Rafiei. Rationalism in the Poems of Nasir Khusraw and Abu al-'Ala Ma'arri, Anar Islamic Azad University [In Persian].

Zein al-Abedin Motamen. Evolution of Persian Poetry. Tehran: Tahuri [In Persian].

مضامین مذهبی در قصاید ناصر خسرو و تطابق آن با خطنگاره‌ها و کتیبه‌های دوره سلجوقی

الهام رضاییان ورمزیار^۱ ID، مجید عزیزی^۲ ID، محمدرضا قاری^۳ ID

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران، elhamrezaiyann@pnu.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران، M-azizi@ian-arak.ac.ir

^۳ دانشیار زبان و ادبیات فارسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران، mr-ghari@iau-arak.ac.ir

چکیده

ادبیات و به‌خصوص شعر همواره بستری برای ابراز عقاید و تمایلات احساسی و دینی و خواسته‌های اجتماعی بوده است و گویندگانی که قصد تبلیغ یا رساندن اعتقادات خود به دیگران داشته‌اند از شعر استفاده بیشتری نموده‌اند. ناصر خسرو شاعر قرن پنجم هجری که متعهد به دین اسلام و مذهب اسماعیلیه است، اشعار او پس از تحول فکری معنوی‌اش در خدمت تبلیغ دین و اعتقادات او قرار گرفته و قصاید وی اشعاری تعلیمی است که ضمن بیان احساسات قلبی گریزی به عناصر دینی و عقاید مذهبی خاص او دارد. ناصر خسرو در اغلب اشعارش با استفاده از صور خیال به بیان مطالبی درباره اسلام، تشیع، بزرگان دینی، اصول و فروع دینی بیان کرده است. در این پژوهش با جامعه آماری سی قصیده ابتدایی دیوان وی، به بررسی این تصاویر پرداخته شده و نتیجه این است که ناصر خسرو بیشتر از تشبیه که ویژگی سبک خراسانی است برای بیان احساسات خود استفاده کرده و عناصر دینی غالباً به‌عنوان مشبه به‌کار رفته‌اند. عناصر دینی در این قصاید عبارت‌اند از: قرآن و دین، مذهب تشیع و اسماعیلیه، انکار قضا و قدر، دوری از مادیات و نیا، برتری جان بر تن. این مضامین در کتیبه‌ها و خطنگاره‌های دوره سلجوقی نیز کاربرد فراوانی دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی استفاده ناصر خسرو از عناصر دینی در تصویرسازی‌های خود.

۲. بررسی مضامین مذهبی در خطنگاره‌های کتیبه‌های سلجوقی.

سؤالات پژوهش:

۱. ناصر خسرو از عناصر دینی در تصویرسازی‌های خود چگونه استفاده کرده است؟

۲. مضامین مذهبی در خطنگاره‌های کتیبه‌های سلجوقی چه جایگاهی دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۲۱۰ الی ۲۲۵

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۲۲

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۴/۱۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

ناصر خسرو،

قصاید،

صور خیال،

عناصر دینی،

کتیبه‌های سلجوقی.

ارجاع به این مقاله

رضاییان ورمزیار، الهام، عزیزی، مجید و قاری، محمدرضا. (۱۴۰۳). مضامین مذهبی در قصاید ناصر خسرو و تطابق آن با خط نگاره‌ها و کتیبه‌های دوره سلجوقی. *مطالعات هنر اسلامی*. ۲۱ (۵۶)، ۲۱۰-۲۲۵.

dorl.net/dor/20.1001.1.*

***** ** ** ** **

dx.doi.org/10.22034/IAS

.۲۰۲۳.۴۰۲۰۳.۲۲۲۰

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان نامه "الهام رضاییان ورمزیار" با عنوان "عنوان رساله/ پایان‌نامه" است که به راهنمایی دکتر "مجید عزیزی" و مشاوره دکتر "محمدرضا قاری" در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "اراک" ارائه شده است.

مقدمه

ناصر خسرو شاعر قرن پنجم هجری قمری، از جمله گویندگانی است که در ادب فارسی به دلیل پدید آوردن آثار نظم و نثر معروف است. یکی از موجبات شهرت وی، کارکرد مضامین و اندیشه دینی در اشعار اوست. وی در حوزه افکار دینی خود در تبلیغ مذهب اسماعیلیه آثاری منثور پدید آورده که جنبه تعلیمی دارد و در اشعار خود نیز بسیاری از اندیشه‌های این مذهب را به کار برده است. از این رو، کلیه آثار او در حوزه ادبیات تعلیمی قرار دارد. با این وصف از دیدگاه زیباشناسی نیز اشعار وی جای تأمل دارد و قصاید وی مشحون از تصاویر زیبای طبیعی است که به واسطه کاربرد آرایه‌های بیانی ایجاد شده است.

در این پژوهش با هدف شناخت کارکرد عناصر دینی در تصویرسازی قصاید ناصر خسرو، به روش توصیفی تحلیلی در سی قصیده این شاعر به بررسی جایگاه این عناصر پرداخته و به این پرسش پاسخ می‌دهیم که کارکرد عناصر دینی در تصاویر قصاید ناصر خسرو چیست و این عناصر چه جایگاهی در تصویرسازی و زیباشناسی اشعار دارند؟ همچنین مضامین اجتماعی چه کاربردی در خطنگاره‌های و کتیبه‌های دوره سلجوقی داشته‌اند؟ پرسش‌های فرعی دیگری نیز مطرح می‌شوند از جمله: کدام یک از آرایه‌های تصویرساز بیشتر در به کارگیری مؤلفه‌های دینی نقش دارند؟ ناصر خسرو چگونه میان عناصر دینی و تصاویر شعری رابطه ایجاد کرده است؟

در مورد اصطلاحات دینی اشعار ناصر خسرو مقالاتی نوشته شده است. از جمله طاهری مبارکه و رأفت‌نیا (۱۳۸۶) در مقاله «اصطلاحات اسماعیلیه در آثار ناصر خسرو» مراتب دعوت و اصطلاحات مربوط به آن و همچنین مراتب داعیان را در اشعار ناصر خسرو به شیوه آماری بررسی کرده‌اند. این مقاله بحث زیباشناسی ندارد و تنها به توضیح اصطلاحات و ذکر اشعار اکتفا شده و مقاله فاقد نتیجه‌گیری نهایی است. محقق (۱۳۹۰) نیز در مقاله «برخی از اصطلاحات فلسفی در اشعار ناصر خسرو» اصطلاحات فلسفی شامل منطق و کلام را در اشعار بررسی کرده است. صفاری (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی تطبیقی آموزه‌های دینی در شعر ابی العتاهیه و ناصر خسرو» بررسی تطبیقی میان این دو شاعر انجام داده است. باتوجه به موارد فوق و بسیاری از مقالات دیگر، پژوهش حاضر کاری تازه و بدون همپوشانی با سایر تحقیقات است.

شعر، فضایی برای ارائه تصاویر زیبا و احساس‌برانگیز است و جذب مخاطب بدون عاطفه و تخیل، امکان‌پذیر نیست. ناصر خسرو از شاعران معروف است که اشعار وی مورد توجه شعرشناسان قرار دارد. باتوجه به این که اصطلاحات دینی در شعر وی به فراوانی به کار رفته است ضرورت ایجاب می‌کند که طی تحقیقی به پاسخ این پرسش برسیم که شاعری که دغدغه دینی دارد چگونه توانسته با حفظ عناصر زیبایی شعر، به اهداف دینی خود نیز دست یابد. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی و با جامعه آماری سی قصیده انجام می‌شود.

۱. مذهب در اندیشه ناصر خسرو

ادبیات یکی از انواع هنر است که ابزار آن کلمات و جملات هستند. شاعر به واسطه ابزارهای کلامی آنچه از محیط پیرامون خود کسب می‌کند هنری را پدید می‌آورد که می‌تواند منشأ آفرینش‌های هنری متعدد باشد. به‌طور کلی، هنر هر پدیده ادبی آفرینشی است هنری و هنر شکلی است از شعر اجتماعی و یکی از خصوصیات زندگی گروهی انسان است که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی و بازتاب فعال واقعیت‌های عینی زندگی و جامعه است (فاروق، ۱۳۷۴: ۴۸). یکی از انواع ادبی گذشته ایران، ادبیات تعلیمی است و این نوع ادبی در تعامل مستقیم با مسائل، سیاسی و مذهبی است «فرق ادب تعلیمی با دیگر انواع ادبی این است که هدف آن آموختن و تعلیم است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۲)؛ به این دلیل می‌توان گفت این نوع ادبی جزو ادبیات مردمی محسوب می‌شود که به آموزش گزاره‌های اخلاقی توجه می‌کند و بعضاً به آسیب‌شناسی اجتماعی نیز می‌پردازد.

ناصر خسرو از جمله شاعرانی است که جنبه تعلیمی اشعارش غالب است. او علاوه بر مثنوی‌هایی که در بیان حکم و مواظب سروده قصاید وی نیز حاوی اندیشه‌های دینی اوست (صفا، ۱۳۶۹: ۴۷۱/۲). به گفته برترس، او در چهل و دوسالگی مردی بسیار دانشمند و آشنا به علوم زمان خود بوده است (برتل، ۱۳۴۶: ۱۷۳). وی دارای مذهب اسماعیلیه بوده و یکی از مبلغان این مذهب به‌شمار می‌رود و از فضای شعر و گستره آن برای تبلیغ و شناسایی این مذهب استفاده کرده است (ممتحن و محمدی، بی‌تا: ۱۱۹). او با تعصب فراوان از این مشرب دفاع می‌کند و «خلفای فاطمی را یگانه فرمانروایان قانونی و نگهبان بستان خدا می‌داند و به نظر او هر کشوری را به‌سوی امام بابی است» (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۴). بنابر نوشته ادوارد براون، اشاراتی به عدد مرموز هفت و به اصل اساس که عقاید اسماعیلیه است در شعر او دیده می‌شود (براون، ۱۳۶۹: ۳/۴۲۸). وی شعر را همچون وسیله‌ای جهت تبلیغ عقاید مذهبی به‌کار گرفت و سعی کرد با سخن مخالفان را محکوم و گمراهان را هدایت کند از این روست که شعر او غالباً به‌صورت مجموعه‌ای از ادله عقلی و مباحث مذهبی درآمده است و در بسیاری موارد از شور و هیجان قلبی که لازمه شعر واقعی است بهره‌چندانی ندارد (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۴۱).

«ناصر خسرو نخستین گوینده‌ای است که شعر را به خدمت فکر اخلاقی برده است و در این مورد پیرو دو شاعر بزرگ قبل از خود یعنی رودکی و فردوسی است؛ ولی تفاوت ناصر با آن دو در آن است که شعر در نظر او مرکوب اندیشه است و به‌خودی‌خود ارزش ندارد» (رفیعی، ۱۳۸۶: ۲۵). ناصر خسرو نظریات فلاسفه یونان را مطالعه کرده و از آن‌ها تأثیر پذیرفته است. وی در همه‌دانش هلی عقلی و نقلی متداول عصر و به‌ویژه در علوم یونانی همچون ریاضی مجسمی و هندسه اقلیدس، طب بقراط و جالینوس، نجوم و فلسفه و کلام تبحر داشت (حلبی، ۱۳۷۳: ۲۳۱). در این‌جا به بررسی صور خیال و تصویرسازی ناصر خسرو با توجه به عناصر دینی می‌پردازیم با این توضیح که بحث دین در مواردی از مباحث کلامی فلسفی و اخلاقی جداست اما در برخی موارد ناصر خسرو با استفاده از اعتقادات کلامی به مسائل دینی پرداخته است که در این‌گونه موارد صور خیال لحاظ شده است.

۲. تأویل قرآن

یکی از اعتقادات ناصر خسرو در باب کلام الهی، اعتقاد به تأویل است. تأویل یکی از مفاهیم پر مناقشه دینی است که از قرن دوم بر سر زبان‌ها افتاده است. فرقه‌های کلامی و صوفیان و نحله‌های باطن‌گرایی چون اسماعیلیه و نصیر به تأویل متن قرآن معتقد بودند. این رویکرد با مخالفت اشعریان و اهل حدیث مواجه شد و به تکفیر و ستیز فیزیکی انجامید (مقریزی، ۱۴۱۸: ۴/۱۸۸). تأویل از نظر هدف‌گذاری و کشف معنا تفاوت ماهوی با تفسیر ندارد. تفسیر کشف مراد گوینده از طریق دلالت ظاهری کلام است (ذهبی، بی‌تا: ۱/۱۱۵) و تأویل کشف مراد گرونده از لایه درونی همان متن با قراین و شواهد کلامی و غیر کلامی است (صابونی، ۱۴۰۵: ۶۶) و همچنین می‌توان گفت هر گونه معنای درونی که در ظاهر متن نیست و راه دیگری برای کشف آن وجود دارد. یا چندمعنایی است و یکی از آن‌ها ترجیح داده می‌شد تأویل است (معرفت، ۱۴۱۸: ۱/۱۹).

در تشبیه قرآن به آب‌شور دریا و تشبیه تأویل به مروارید نظر به تأویل دارد:

شور است چو دریا به مثل صورت تنزیل تأویل چو لؤلؤست سوی مردم دانا
اندر بن دریاست همه گوهر و لولو غواص طلب کن چه دوی بر لب دریا؟
(ناصر خسرو، ۱۳۷۳: ۵۴)

ناصر خسرو معتقد به تأویل است از این ظاهر قرآن را قبول ندارد و می‌گوید این کتاب چون دریایی است که باید به عمق آن بروی و این کار از عهده غواص برمی‌آید؛ بنابراین اهل ظاهر از آن بی‌اطلاع‌اند و چاره آن تأویل است. وی با این دو تشبیه منظور خود را به صورت تمثیل بیان می‌کند و در ادامه توضیحاتی نیز می‌دهد که با ذکر وجه شبه تشبیه را مفصل می‌کند. دکتر ثروتیان درباره این تشبیه نوشته است: «تمثیل در لغت به معنی تشبیه کردن چیزی است و در اصطلاح منطق استدلال از حکم جزئی دیگر است؛ زیرا استدلال منطقی مشابَهت پایه استدلال تمثیلی است» (ثروتیان، ۱۳۸۷: ۵۹).

به عقیده دکتر پورنامداریان «مرکز اغلب صورت‌های خیال که حاصل نیروی تخیل شاعر است تشبیه است و صورت‌های ویژه خیال از قبیل تمثیل و استعاره و تشخیص و رمز و حتی گاهی کنایه یا صورت‌های دیگر بیان که می‌توان با توسعه آن‌ها را نیز در دایره تصویر قرارداد در حقیقت از یک تشبیه پنهان یا اشکال مایه گرفته است. به همین سبب قدرت تخیل شاعر تا حد بسیار زیادی در کشف پیوند شباهت میان اشیا آشکار می‌شود» (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۵۹). ناصر خسرو تشبیهاتی به کار می‌برد که به واسطه آن‌ها صورت‌های خیالی ایجاد می‌شود. وی معتقد است کسی که بدون

تأویل قرآن را بخواند و پیروی کند یک چشم دینش کور است. در این جا استعاره مکاهی به کار برده و دین را دارای چشم دانسته است:

هر که بر تنزیل بی تأویل رفت او به چشم راست در دین امور است

(ص ۱۰۶)

هر کسی قادر به تأویل قرآن نیست. وی امام علی را صاحب تأویل و دانا به آن می‌داند ضمن تشبیه تنزیل به دختر، می‌گوید:

مر نهفته دختر تنزیل را معنی و تأویل حیدر زیور است

مشکل تنزیل بی تأویل او بر گلولی دشمن دین خنجر است

(ص ۱۰۶)

۳. قضا و قدر

اعتقاد به قضا و قدر از نظر ناصر خسرو کاری غلط است و نمی‌توان همه چیز را به سرنوشت و افلاک نسبت داد. وی قضا و قدر را قبول ندارد. وی در این بیت جای غذا و قدر را باخرد و سخن عوض می‌کند و مخالفت خود را نشان می‌دهد:

نام قضا خردکن و نام قدر سخن یاد است این سخن یکی نامور مرا (ص ۵۷)

ممکن است این سخن وی تحت تأثیر این عقیده کلامی ابویعقوب باشد که قضا را به عقل تعبیر نموده؛ زیرا عقل تنها قاضی میان خلق است. وی قدر را نیز به نفس تعبیر نموده و از آن نفس ناطقه انسانی را اراده کرده است (سلیمه، ۱۹۵۶: ۱۴۹) و در شعر دیگری نیز می‌گوید اگر غذا درست باشد پس گناه کردن بندگان اهمیت ندارد و آمدن رسول بی‌فایده است (ناصر خسرو، ۱۰۲).

۴. مضامین شیعی

در اشعار ناصر خسرو مضامین مربوط به دین و قرآن فراوان است؛ از این رو تشبیهات و استعاراتی در این رابطه در قصایدش دیده می‌شود. در بیت زیر بیرون آمدن از مذهب، استعاره جهتی است استعاره‌های جهتی با مفاهیمی که نشان‌دهنده جهت و موقعیت مکانی هستند (مانند: بالا - پایین، درون - بیرون، جلو - عقب، عمق سطح، مرکز - حاشیه) در ارتباطاند. اگرچه این استعاره‌ها دلبخواهی نیستند و از تجربه‌های فیزیکی ما ناشی می‌شوند، بسته به فرهنگ‌های مختلف می‌توانند تغییر کنند (افراشی و همکاران، ۱۳۹۱). وی همچنین خود را به طلا تشبیه کرده که از مذهب‌های بد پاک بیرون می‌آید.

من برون آیم به برهان‌ها ز مذهب‌های بد پاک‌تر زان کز دم آتش برون آید ذهب (ص ۹۲)

درباره نماز جماعت نیز معتقد است پشت سر هر کسی نباید نماز خواند و به طور مضمهر برخی پیشتازان را به مار تشبیه کرده است. در ادامه نیز به امام علی (ع) اشاره نموده است که دیو را زیر پا خرد می کند:

سپس یار بد نماز مکن که به خفته است مار در محراب

که شود سخت زود دیو لعین زیر نعلین ابوتراب تراب (ص ۹۰)

همچنین است تشبیه امام علی به درخت شریف تشبیه شجاعت امام به خار و سخاوتش به شاخ (ناصر خسرو: ۱۰۵) و به در شهر علم و بیان این که غیر از این شهر همه جا بیابان است (همان: ۹۵)

وی با اشاره به واقعه غدیر با تشبیه ضمنی مردم به رمه، امام را نیز به شبان تشبیه کرده است:

پیمبر شبانی بدو داد از امت به امر خدای این رمه بی کران را (همان: ۵۵)

وی به شفاعت اعتقاد دارد و امیدوار است که در روز حشر حضرت زهرا او را شفاعت کند و خداوند پاداش سختی های او را که در راه اثبات حقانیت خاندان کشیده بدهد. در این جا از کنایه استفاده کرده و منظور از دست و دامن، نیاز وی و مرکز برآوردن حاجت است.

آن روز در آن هول و فزع بر سر آن جمع پیش شهدا دست من و دامن زهرا

تا داد من از دشمن اولاد پیمبر بدهد به تمام ایزد دادار تعالی (همان: ۵۵)

تشبیه مستنصر به ماه و جهان به شب تار:

طلعت «مستنصر از خدای» جهان راست ماه منیر است و این جهان شب تار است

روح قدس راز فخر او روزی صد راه گرد در و مجلسش مجال و مدار است

(همان: ۱۰۸)

تشبیه رایت مستنصر به شهره درخت که برگ و ثمره آن فتح و ظفر است (همان: ۱۰۸)

تشبیه دشمن به خیار در برابر ذوالفقار (همان: ۱۰۸)

در توصیف امام فاطمی قصیده ای سروده و او را بنیاد عزت و سروری دانسته؛ به طوری که بر جن و پری سروری دارد و قصر او از فلک برتر است، انگشتی او از مشتری برتر و خورشید بنده اوست. در این تصاویر بیشتر توصیف به کاررفته و از تشبیه نیز استفاده شده است:

تاج زمین درگاه او خورشید بنده جاه او هستند نیکوخواه او دارند جزو خوف ورجا (همان: ۸۸)

استعاره مکنیه افلاک که زیر همت امام فاطمی اند و مریخ از ترس او دور شده است (همان: ۸۷)

باز هم در توصیف امام فاطمی، او را دریایی می‌داند که مد آن مروارید به ارمغان می‌آورد:
بر سر یزدان معتمد دری‌اش مروارید مدّ و نگه که بگشاید عقد اندام‌ها اندر جسد (همان: ۸۸)
به‌طور کلی ناصر خسرو خود را به‌خاطر اعتقاد به تشیع می‌ستاید و شهرت خود در این راه را مشهور بودن همچون آفتاب می‌داند:

اندر جهان به دوستی خاندان حق چون آفتاب کرد چنین مشتهر مرا (همان: ۵۷)

۵. پند و اندرز دینی

ناصر خسرو در دین بسیار معتقد و پابرجای است و تعصب خاصی دارد و هیچ لغزشی را نمی‌پذیرد. اندیشه دینی و اقتضای دفاع و رواج آن و عوامل تاریخی به‌ویژه اجتماعی سبب پدید آمدن سبک شخصی وی در میان اقران است همچنین وی به‌واسطه تبیین مسائل مذهب اسماعیلی به سبکی شخصی بر پایه مضامین مذهبی فلسفی و انتقادی رسیده است (شمیسا، ۱۳۷۴: ۶۳).

وی دین را به تاجی تشبیه می‌کند که بر سر او قرار دارد و این تاج به‌واسطه خرد به او داده شده است. همچنین وی نتیجه دین‌داری را هنرمندی و صبوری می‌داند:

بر سر من تاج دین نهاد خرد دین هنری کرد و بردبار مرا (همان: ۶۲)

دین را مانند دنیا دارای شب می‌داند و سپس توصیف می‌کند که بدکاری‌های مردم که موجب ظلم و ستم است؛ مانند اعمال قارون و قاتلان امام حسین، شب دنیا را نشان می‌دهد و زمانی که ظلم از دست برود صبح دین می‌دمد:

این شب دین است نباشد شگفت نیم‌شبان بانگ و فغان کلاب
گاه سحر بود کنون سخت زود برند از مشرق تیغ آفتاب (همان: ۹۴)

قرآن به سفره‌ای پر از معنی تشبیه شده که هر کس به‌مقتضای خود از آن بهره می‌برد و در پرسشی هنری می‌گوید میزبان این خوان چه کسی است؟

قران خوان معنی است هان ای قران خوان یکی میزبان کیست این شهره خوان را؟

تشبیه سخن به تخم و جان به دهقان:

جهان زمین و سخن تخم و جانت دهقان است به کشت باید مشغول بود دهقان را (همان: ۵۹)

شعر ناصر خسرو سرشار از مضامین اخلاقی و مذهبی است و در زمره ادبیات تعلیمی قرار دارد. توصیف‌های او توصیف صرف و بی‌معنا نیست؛ بلکه قصد او از توصیف طبیعت هم توجه دادن انسان به نظم موجود در عالم و زیبایی‌های آن

است نه دنیای ناپایدار. از این رو در ابیات زیر شب قدر را توصیف می‌کند و خطاب به کسی که در ظاهر در مسجد چراغ روشن می‌کند و دلش تیره است می‌گوید سیاهی دل تو چون شب یلدا است:

قندیل فروزی به شب قدر به مسجد مسجد شده چون روز و دلت چون شب یلدا

قندیل می‌فروز بیاموز که قندیل بیرون نبرد از دل پر چهل تو ظلما (همان: ۵۴)

ناصر خسرو به همه اجزای طبیعت به عنوان آیات خدا می‌نگرد؛ از این رو به دیگران نیز توصیه می‌کند که هنگام نگاه کردن به آسمان و زمین نشانه‌های صنعت خداوند و حکمت او را ببینند. در قرن پنجم هنوز گردش زمین مطرح نشده و به همین دلیل از آسمان به عنوان بام گردان و زمین به عنوان بوم ساکن یاد می‌شود.

در این بام گردان و بوم ساکن بین صنعت و حکمت غیب‌دان را (همان: ۵۵)

نگه کن که چون کرد بی‌هیچ حاجت به جان سبک جفت جسم گران را (همان: ۵۵)

استعاره مصرحه دل به عنوان صفحه یا لوح که بر آن چیزی می‌نویسند:

بر دل از زهد یکی نادره تعویق نویس تا نیایش از ین دیو فریبده نهیب (همان: ۹۵)

استعاره مصرحه تبعیه است از خلق کردن:

چون ننگری که می‌چه نویسد بر این زمین یزدان به خط خویش به انفاس تیره شب (همان: ۹۶)

استعاره مکنیه دهر به عنوان کسی که سخن می‌گوید و پند می‌دهد (همان: ۹۶)

تشبیه نشانه‌های الهی به خط نوشته و برتری دادن آن بر خط انسان:

قول ایزد بشنو و خطش بین قول و خط من تو را خود از بر است

همچنان کز قول ما قولش به است خط او از خط ما نیکوتر است

(همان: ۱۰۵)

در این جا منظور از خط صنع خداست که در برابر صنعت خلق برتری دارد و قابل مقایسه نیست.

در ادامه اعضای بدن انسان را خط خدا می‌داند که بر تن نوشته شده است:

خط او بر دفتر تن‌های ما چشم و گوش و هوش و عقل و خاطر است (همان)

تشبیه دنیا به خوان و خداوند به میزبان:

از این خوان خوب آن خورد نان و نعمت که بشناسد آن مهربان میزبان را

(همان: ۵۶)

کارکرد دنیا در برابر آخرت را به تجارتی تشبیه کرده که سود و زیانی در آن هست.

ز دنیا زیانت به دین سود کردی اگر خوار گیری به دین سوزیان را

(همان)

تشبیه زمانه به لشکر و دین و خرد به سپاه و سپر:

با لشکر زمانه و با تیغ تیز دهر دین و خرد بس است سپاه و سپر مرا

(همان)

در بیت زیر استعاره مفهومی جهتی از نظر راه یافت به سوی علم و دین خداوند و همچنین استعاره مکنیه مکر که انسان را در بلا می‌اندازد و می‌تواند استعاره مفهومی حجمی نیز باشد. از طریق فراق‌کن استعاری این اجازه به طرح‌واره حجمی (که از انواع طرح‌واره‌های تصویری است) داده می‌شود تا به قلمروهای مفهومی انتزاعی‌تری، مانند حالت، عشق، مشکلات، دین و غیره... برافکنده شود. درواقع فراق‌کنی استعاری، ساختار معناداری از تجربه است که به مفاهیم ملموس شبیه به طرح‌واره‌های تصویری حجمی اجازه فله‌ور و کاربرد می‌دهد که آن نیز به نوبه خود زمینه‌ساز بروز ساختار قلمرو مفهومی انتزاعی‌تری می‌شود. به این ترتیب است که ساختار مفهومی بدن هند می‌شود (روشن و اردبیلی، ۱۳۹۲:

۱۲۱-۱۱۸)

شکر آن خدای را که سوی علم و دین خود راه داد و سوی رحمت بگشاد در مرا

گر رحمت خدای نبودی و فضل او افکنده بود مکر تو در جوی و جر مرا (همان: ۶۷)

استعاره مکنیه صحبت کردن با کالبد و تشبیه دنیا به سرای:

من با تو ای جسد ننشینم در این سرای که ایزد همی بخواند به جای دگر مرا

آنجا هنر به کارت فضایل نه خواب و خور پس خواب خورت و را خرد باهنر مرا (همان: ۵۷)

تشبیه سخنان رسول به درخت که برگ آن برای بی‌دینان و ثمرش برای دین‌داران است:

قول رسول حق چو درختی است بارور برگش تو را که گاو تویی و ثمر مرا

چون برگ‌خوار گشتی اگر گاو نیستی انصاف ده مگوی جفا و مخور مرا

ای ان که دین تو بخریدم به جان خویش از جور این گروه خران بازخرمرا (همان: ۵۸)

در این تصویرسازی ناصر خسرو اشخاص مقابل خود را همچون چهارپایان دانسته که نصیبی از ثمره دین ندارند.

در این شعر وی تمثیلی دیگر می‌آورد از این که یوز وحشی به خاطر اطاعت از میر در نزد خاص و عام احترام دارد سپس می‌گوید خدا میر توست پس طاعتش کن تا از همه جهان سرترا باشی.

بر صورتت از دستخط یزدان فصلی است نوشته همه معما

ان خط بیاموز تا برایی از چاه سفر زی بهشت مأوا (همان: ۸۴)

تو اسرار الهی را کجا دانی که تا در تو بود

ابلیس با آدم کشیده تیغ در هیجا (همان: ۸۰)

کشتزار ایزد است این خلق و داس اوست مرگ

داس این کشت ای برادر همچنین باشد سزا (همان: ۷۴)

۶. مضامین مربوط به بی‌ارزشی دنیا و مادیات

وی به سبب حفظ قرآن و آشنایی کامل با تعالیم کتاب آسمانی مضامین قرآنی را نیز به کار برده است. ناصر خسرو در اشعار خود علاوه بر اصطلاحات عمومی دین اسلام و مذهب تشیع، اصطلاحات مربوط به اسماعیلیان را نیز به کار برده است. «ناصر خسرو در قصاید خود که به سمت جزالت و ضخامت و عمق معنی موسوم است ابناء روزگار را به ترک زخارف دنیوی و علائق مادی و لذات این و اعراض از شهوات و امیال حیوانی خوانده و با اکتساب فضیلت و علم و دانش و فحص و بحث در مسائل دینی جهت حصول سعادت حقیقی و تقویت ایمان و رجوع از ظاهر به باطن و تحلی به زیور تقوی و عفاف دعوت کرده است» (مؤتمن، ۱۳۷۱: ۱۵۳). قصاید او تغزل و تشبیب ندارد و عادت به توصیف طبیعت در آثارش دیده نمی‌شود مگر این که از وصف منظور دیگری چون نشان دادن گذشت زمان و ناپایداری جهان است.

این اعتقاد بی‌توجهی به دنیا و مادیات نموده‌ای فراوانی دارد؛ از جمله در بیت دیگری می‌گوید انسان باید از فلک گرنده ترس بگیرد و بداند که هیچ چیز ثابت نیست و از نظر حکیمان آیات الهی نشان‌دهنده راه هستند و انسان باید از گردش دنیا پی به فناى خود ببرد (همان: ۱۰۱). قناعت در دیدگاه ناصر خسرو انسان را از عوارض دنیا نجات می‌دهد (دشتی، ۱۳۶۳: ۳۳۶)؛ از این‌روست که می‌گوید:

هر که چون خر فتنه خواب و خور است گر چه مردم صورت است آن هم خر است

ای شکم پر نعمت و جانت تهی چون کنی بیداد؟ ایزد داور است (همان: ۱۰۴)

استعاره مصرحه دنیا به عنوان چیزی که از دست می‌رود و استعاره مکنیه دنیا به عنوان چیزی که قابل یافتن است.

دنیا خود جست و نجستی تو دین چيست به دست تو جز از باد ناب (همان: ۹۵)

توصیف وی از دجال، همین دنیاست و چشم کور او نیز شب است و روز نیز شمش روشن اوست. این تصویر به دلیل این است که در روایات دجال را یک چشم می‌دانند. در بیت بعدی این شعر انسان بدون درک را به گاو بی دم تشبیه کرده است.

بگذارش تا به دین همی خرد دنیای مزور و حطامش را (همان: ۷۲)

بدین دهر فریبده چرا غره شدی خیره؟ ندانستی که بسیار است او را مکر و دستان‌ها (ص ۶۹)
در شعر دیگری جهان را برنج و درد دانسته و در ادامه انسان نادان را به خرگوشی تشبیه کرده که به دنبال گیاه است درحالی که سگ‌ها در اطراف او هستند (همان: ۱۰۰)

در جایی نیز جهان را به سرابی تشبیه می‌کند که طناب‌های آن عناصر اربعه هستند (همان: ۸۸)؛ از این رو موجب گرفتاری انسان را پدید می‌آورند.

تشبیه تن انسان بی‌دین به یت که پر از نقش آزر است (همان: ۱۰۴)

تشبیه دنیا به چادری که روی حقیقت را پوشیده و پس از مرگ می‌توان انسوی چادر را دید (همان: ۱۰۵)

۷. مضامین مربوط به جسم و جان

جسم و جان دو عنصر متقابل هستند که برای افراد دیدار تفاوت زیادی با هم دارند. از نظر ناصر خسرو تن و جسم بی‌اهمیت است و باید به پرورش جان پرداخت. وی تن را به معدن و جان را به گوهر تشبیه می‌کند و می‌گوید علم و طاعت مهم‌ترین گوهر است که تن و جان باید فدای آن شود.

تنت کان و جان گوهر علم و طاعت بدین هر دو بگمار تن را و جان را (همان: ۵۵)

گوی از همه مدران خر جمله ربودی گر میش نزار تو بر این گرگ سوا است

(همان: ۱۰۹)

تشبیه تن به بند و جهان به زندان:

تو را تن تو چو بند است و این جهان زندان مقرر خویش مپندار بند و زندان را...

به فعل بنده یزدان نهی به نامی تو خدای را تو چنانی که لاله نعمان را (همان: ۵۹)

همچنین است تشبیه کالبد انسان به گرگ و جان به میش نزار (همان: ۱۰۹)

تشبیه تن به نوکر و چاکر جان و توصیه به پیروزی نکردن از چاکر (همان)

تشبیه جان به درخت و اشتر و جسد به لیف درشت و خس و خار (همان)

تشبیه خرد به باز (همان)

۸. مضامین مذهبی در خط‌نگاره‌ها و کتیبه‌های دوره سلجوقی

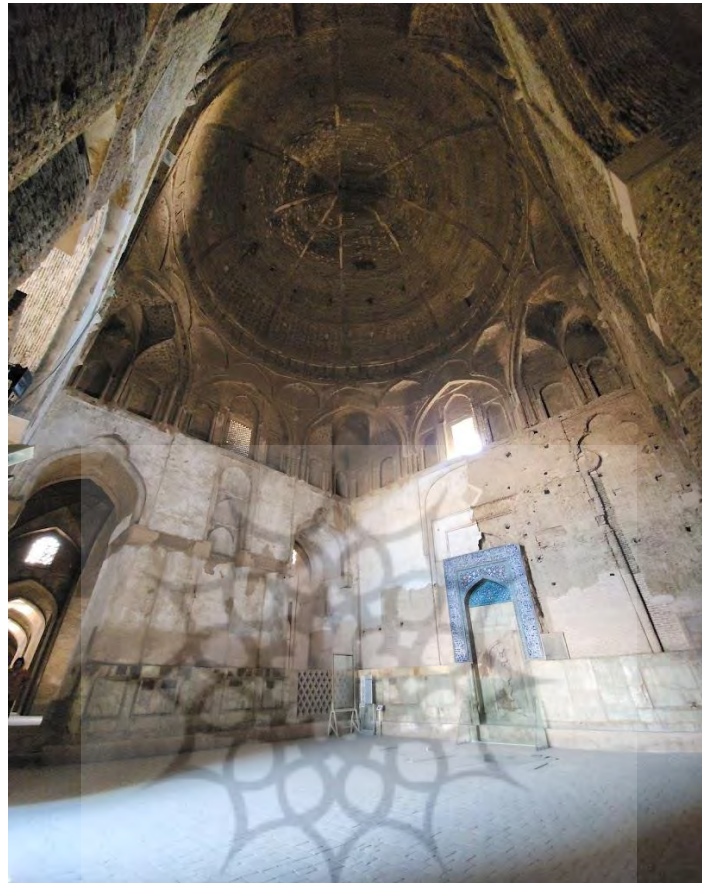
خوشنویسی والاترین هنر اسلامی به‌شمار می‌آید، زیرا وسیله‌ای برای تجسم کلام وحی است و به هنرهای دیگر صورت و معنای زیبا می‌بخشد. خوشنویسی اسلامی، به دلیل سادگی اجزای هر حرف که طبیعت آن را تشکیل می‌دهد، از کاربرد مناسبی در تزیین رویه اشیا فلزی برخوردار است؛ به‌ویژه این که به آسانی قابل ترکیب با سایر نقوش از جمله طومارهای اسلیمی نیز می‌باشد. از جمله ویژگی آثار فلزکاری سلجوقی وجود انواع نقوش تزیینی با مضامین گوناگون است، که در این میان هنر خوشنویسی اسلامی به‌صورت خط‌نگاره در این آثار از لحاظ محتوایی و زیبایی‌شناسی بصری بسیار قابل تأمل و تفکر می‌باشد.

تصویر ۱. مقبره سه گنبد ارومیه. دوره سلجوقی

براساس کتیبه موجود در سردر این بنا، سال ساخت آن به ۵۸۰ هجری قمری باز می‌گردد. این برج به‌عنوان یکی از ارزشمندترین بناهای دوران سلجوقیان شناخته می‌شود. از نکات جالب درباره این بنا، وجود قبرهای زیاد در زمین اطراف برج است. طبق شواهد موجود این زمین احتمالاً صحن برج سه گنبد محسوب می‌شده و به لحاظ قداست، افراد ممتاز آن دوران در این مکان دفن می‌شده‌اند. در ورودی این بنا کتیبه‌های کوفی با مضامین مذهبی به چشم می‌خورد.

از دیگر بناهای این دوره که دارای کتیبه مذهبی، گنبد خواجه نظام‌الملک است. تصویر شماره ۲ این کتیبه را نشان می‌دهد.

تصویر ۲. کتیبه گنبد خواجه نظام‌الملک، دوره سلجوقی

کتیبه داخل این گنبد به خط کوفی ساده آجری است و نام ملک‌شاه سلجوقی و خواجه نظام‌الملک و اجراکننده این بنا، ابی‌الفتح احمد بن محمد خازن بر روی آن حک شده است. زمان دقیق ساخت این گنبد و نصب کتیبه ذکر نشده اما تاریخ ساخت بنا میان سال‌های جمادی‌الثانی ۴۷۹- ذی‌الحجه ۴۸۰ هـ/ سپتامبر ۱۰۸۶ و مارس ۱۰۸۸ م تاریخ آن تخمین زده شده است. محراب این مسجد احتمالاً در قرن دهم هـ مصادف با دوره سلطنت شاه طهماسب اول با مرمر و کاشی بر روی محراب عصر سلجوقی ساخته و تزئین شده است. کتیبه‌ای به خط ثلث در این قسمت وجود دارد که جمله «قال الله تبارک و تعالی» و آیه ۱۴۲ و ۱۴۳ تا اواخر ۱۴۴ سوره بقره بر آن نوشته شده است. در ضلع شمالی گنبدخانه هم سوره‌های انشراح و دهر گچ‌بری شده است. گروه باستان‌شناسی «ایزمئو» تحت سرپرستی «اومبرتو شراتو» حفاری‌هایی در گنبد نظام‌الملک انجام دادند.

گنبد تاج‌الملک نیز دارای کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی است. کتیبه این گنبد به خط کوفی ساده و از آجر برجسته است و آیه ۵۴ سوره اعراف بر آن نقش بسته است. نام بانی اثر ابوالعنائم مرزبان بن خسرو فیروز شیرازی ملقب به

تاج‌الملک و سال ساخت اثر ۴۸۱ ه‍.ق بیان شده‌است. در زیر کتیبه ۳۲ پشت بغل وجود دارد که در هر کدام از آن‌ها ۲ کلمه به خط کوفی ساده با آجر نوشته شده‌است. در زاویه‌های داخلی گنبد تاج‌الملک پس از «بسم الله الرحمن الرحيم» آیه ۷۸ و ۷۹ سوره اسراء به خط کوفی ساده بر آجر برجسته نوشته شده‌است. کتیبه‌ای دیگر در ضلع جنوبی گنبد است که به خط کوفی ساده بر روی آجری برجسته «بسم الله الرحمن الرحيم» و آیه ۲۶ و ۲۷ سوره آل عمران نقش بسته‌است.

تصویر ۳. فضای داخلی گنبد تاج‌الملک، دوره سلجوقی

نتیجه‌گیری

ناصر خسرو به‌عنوان یکی از مبلغان مذهبی که فرقه کلامی اسماعیلیه را پذیرفته و به آنان معتقد است در دوران زندگی خود سعی در تبلیغ اعتقادات این فرقه نموده‌است. فرقه‌های مختلفی که پس از اسلام پدید آمد، همه تحت‌تأثیر قرآن و حدیث بودند و اعتقاد وافر معتقدان آن‌ها به دین و قرآن و پیامبر انکارناپذیر است؛ از متعصبان این فرقه‌ها غیر از خود به دیگری قائل نبوده و تنها افکار خود را درست و مطابق دین می‌دانستند. ناصر خسرو نیز از جمله این افراد است که تعصب در دین اسلام و مذهب تشیع از نوع اسماعیلیه موجب شده‌است در نوشته‌ها و اشعار خود عناصر دینی و کلامی فراوانی راجع به معتقاداتش بیاورد. در این پژوهش سی قصیده ابتدایی ناصر خسرو از نظر تصویرسازی با عصر دینی بررسی شد و به این نتیجه رسیدیم که وی غالباً به‌واسطه تشبیه و تمثیل و استعاره سعی کرده‌است افکار خود را ساده‌تر بیان کند و ضمن بیان اندیشه دینی از صور خیال و عناصر شعری نیز بهره‌برد. در شعر وی آرایه‌های زیادی به‌کار نرفته‌است؛ زیرا هدف وی تعلیم و پند و اندرز است و همین مقدار صنعت را نیز تحت‌تأثیر زبان عادی و نوع افکار خود با استفاده از زبان قرآن و حدیث و تمثیلات دینی به‌کار برده‌است. بررسی خط‌نگاره‌های و کتیبه‌های دوره سلجوقی نیز حاکی از نقش پررنگ مضامین مذهبی در این آثار است.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۹۶۳). عیون الاخبار. قاهره: دارالکتب و الوثائق.
- براون، ادوارد. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). سفر در مه (عاملی در شعر احمد شاملو). تهران: زمستان.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۷). بیان در شعر فارسی. تهران: سوره مهر.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۳). تاریخ فلسفه در ایران و جهان اسلامی. تهران: اساطیر.
- دشتی، علی. (۱۳۶۲). تصویری از ناصر خسرو. به کوشش مهدی ماحوزی، تهران: جاویدان.
- ذهبی، محمدحسین. (بی تا). التفسیر والمفسرون، بیروت: دار احیاء التراث.
- رفیعی، زهرا. (۱۳۸۶). خردگرایی در اشعار ناصر خسرو و ابوالعلاء معری، دانشگاه آزاد انار.
- روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلا. (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی. تهران: علم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). سیری در شعر فارسی. تهران: سخن.
- سلمیه. (۱۹۵۶). خمس رسائل اسماعیلیه، سوریه: بی نا.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۴). سبک‌شناسی شعر. تهران: فردوس.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۷۳). دیوان ناصر خسرو. تهران: نگاه.
- صابونی، محمدعلی. (۱۴۰۵ق). التبیان فی علوم القرآن. بیروت: عالم الکتب.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. چ ۱۰، تهران: فردوس.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۸). التفسیر والمفسرون فی ثوب القشيب. مشهد: الجامعه الرضویه.
- مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۱۸ق). الماعظ وال اعتبار به ذکر الخطط وال آثار. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
- مؤتمن، زین العابدین. (۱۳۷۱). تحول شعر فارسی. تهران: طهوری.

مقالات

- بیابانی، احمد رضا و طالبیان، یحیی. (۱۳۹۱). «بررسی استعاره جهت‌گیرانه و طرح و رهی تصویری در شعر شاملو».
- پژوهش‌نامه نقد ادبی، دوره ۱، ش ۱، ۱۲۶-۹۹.

صفاری، فرشته. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی آموزه‌های دینی در شعر ابی العتاهیه و ناصر خسرو». زبان و ادب فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، ش ۳۱، ۲۲-۱۰.

طاهری مبارکه، غلام محمد. (۱۳۸۶). «اصطلاحات اسماعیلیه در آثار ناصر خسرو». فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ش ۱۶-۱۵، ۲۴۳-۲۱۳.

محقق، مهدی. (۱۳۹۰). «برخی از اصطلاحات فلسفی در شعر ناصر خسرو». پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی، ش ۹، ۱۶-۱.

